

Авторська довідка

Прізвище, ім'я, по батькові – Циганок Оксана Олександрівна

Вчений ступінь _____

Вчене звання _____

Місце роботи

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Посада

старший викладач кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання

Адреса для листування (індекс) 20300 вул. Карла Лібкнехта, 4 кв. 97

Телефон (моб.) +380976172850

E-mail: ksana-vania@ukr.net

Циганок О. О.

ПОЗААУДИТОРНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ ДО УКРАЇНОЗНАВЧОЇ РОБОТИ НА БАЗІ УМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

У статті висвітлено роботу з позааудиторної підготовки студентів-філологів до українознавчої роботи, яка здійснюється в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Описано систему позааудиторної роботи, яка має чотири складових: самостійна навчальна робота студентів; діяльність з самоврядування студентського колективу; культурно-дозвіллева діяльність за інтересами; підвищення професійної майстерності.

Автор аналізує роботу створених при кафедрі української літератури, українознавства та методик їх навчання наукових гуртків, об'єднань, проблемних груп, майстер-класів тощо.

Ключові слова: підготовка, позааудиторна робота, українознавча робота, вчитель-філолог, студент-філолог

Цыганок О. О.

ВНЕАУДИТОРНАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ К УКРАИНОВЕДЧЕСКОЙ РАБОТЕ НА БАЗЕ УМАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ПАВЛА ТЫЧИНЫ

Внеаудиторная подготовка студентов-филологов к украиноведческой работе на базе Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тычины. В статье освещена работа, касающаяся с внеаудиторной подготовки студентов-филологов к украиноведческой работе, которая осуществляется в Уманском государственном педагогическом университете имени Павла Тычины. Описана система внеаудиторной работы, имеющая четыре составляющих: самостоятельная учебная работа студентов; деятельность по самоуправлению студенческого коллектива; культурно-досуговая деятельность по интересам; повышение профессионального мастерства.

Автор аналізує роботу створених при кафедрі української літератури, українознавства і методик їх навчання наукових кружків, об'єднань, проблемних груп, мастер-класів і т.д..

Ключевые слова: підготовка, позааудиторна робота, українознавча робота, вчитель-філолог, студент-філолог.

Tsyhanok O. O.

**EXTRACURRICULAR PREPARATION OF STUDENTS-PHILOLOGISTS
FOR UKRAINOZNAVSTVO WORK ON THE BASE OF PAVLO
TYCHYNA UMAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

The article highlights extracurricular preparation work of students-philologists for Ukrainoznavstvo work that conducted in Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. The system of extracurricular preparation work is described. It has four components: individual academic work of students; student self-government activities; cultural and recreational activities based on interests; professional development.

The author analyzes the work of science clubs, associations, problem groups, workshops that were created at the chair of Ukrainian literature, Ukrainoznavstvo and methods of their teaching.

Keywords: training, extracurricular work, Ukrainoznavstvo work, teacher-philologist, student- philologist.

Глобалізаційні процеси та зміни, що під їхнім впливом відбуваються в суспільстві, ставлять нові вимоги перед освітою, оскільки її роль у становлення особистості. Як зазначається у «Білій книзі національної освіти України»: «наука як сфера, що продукує нові знання, і освіта, яка олюднює знання, робить їх дієвими, діяльними, об'єктивно висувуючи в число головних пріоритетів будь-якого суспільства, що претендує на конкурентоспроможність у сучасному світі» [1, с. 15].

В Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини значну увагу приділяють позааудиторній роботі з українознавства.

Варто зазначити, до сьогодні в науковців немає єдиної думки щодо визначення поняття «позааудиторна діяльність». Частина науковців (Р. Абдулов, В. Бондар, С. Вітвицька, І. Карпова, О. Медведєва, В. Неграш, Г. Овчаренко, А. Рижанова, О. Севаст'янова, Н. Сердюк, І. Соколова, М. Соловей) вважає позааудиторну діяльність основною складовою або підсистемою виховної системи навчального закладу. Інші (О. Гаврилук,

М. Донченко, В. Коваль, О. Максимець, Л. Петриченко, Л. Смеречак) стверджують, що позааудиторна діяльність є цілісним, загальнопедагогічним процесом і охоплює всю освітньо-виховну діяльність.

У педагогічному словнику за редакцією М. Ярмаченка подається наступне визначення позааудиторної роботи: «це спеціально організовані і цілеспрямовані позааудиторні заняття та система пізнавальних і виховних заходів, метою яких є поглиблення і розширення знань, одержаних в умовах навчального процесу, формування творчих здібностей, наукових інтересів, різноманітних умінь і навичок» [4, с. 167].

В. Коваль визначає позааудиторну діяльність студентів як «частину часу, відведену життєдіяльності поза межами аудиторії», ця робота є «необхідною складовою навчально-виховного процесу, протягом якої студент самостійно займається виконанням навчальних завдань, творчих робіт професійного характеру, а також професійною самоосвітою та самовдосконаленням» [2].

Виховний потенціал позааудиторної роботи студентів у своїх працях розглядали І. Бех, С. Гессен, О. Глузман, С. Гончаренко, М. Євтух, І. Зязюн, Б. Коротяєв, І. Підкасистий, В. Сухомлинський, Г. Шевченко, М. Ярмаченко.

Системі позааудиторної виховної роботи приділяли увагу Г. Андрєєва, О. Винославський, Н. Волкова, Л. Кондрашова, Т. Куриленко, Л. Марисова, О. Олексюк, Н. Опалко, А. Ржевська.

В основі позааудиторної роботи – зацікавленість і добровільна участь молоді, при цьому мають враховуватися індивідуальні інтереси, вподобання, творчі здібності та нахили студентів. Важливо, що ця робота є логічним продовженням аудиторних занять і проходить паралельно з ними.

Організована належним чином вона, не тільки допоможе студентам у навчанні, а й сприятиме розвитку ініціативи, розумовому, естетичному та фізичному вихованню, спрямує їхню активність на корисну діяльність.

Система позааудиторної роботи у вищому навчальному закладі має чотири складових:

а) самостійна навчальна робота студентів – підготовка до аудиторних занять, виконання індивідуально-дослідних завдань, написання курсових та кваліфікаційних робіт;

б) діяльність з самоврядування студентського колективу – готує молодих людей до вирішення різноманітних проблем, що виникають у процесі життєдіяльності студентства;

в) культурно-дозвіллева діяльність за інтересами – одна з основних складових позааудиторної роботи, оскільки зумовлює реалізацію культурно-дозвіллевих потреб молоді, шляхом залучення їх до відповідної діяльності: участь в літературному об'єднанні імені М. Бажана, студентському науковому фольклорному товаристві імені Хрисанфа Ящуржинського, «Театрі Слова», народному аматорському колективі «Софія», «Студії українського народного танцю», майстер-класі «Український рушник», гуртках та проблемних групах «Українська народна іграшка Східного Поділля», конкурсах (регіональний конкурс наукових робіт з українознавства та конкурс читців-декламаторів поезії Тараса Шевченка), концертах, змаганнях тощо.

д) підвищення професійної майстерності – цілеспрямоване удосконалення професійних умінь (участь у студентських наукових конференціях, круглих столах, засіданнях наукового фольклорного товариства імені Хрисанфа Ящуржинського).

У процесі підготовки студентів до українознавчої роботи, згідно з поставленими завданнями, було визначено основні напрями діяльності лабораторії «Етнологія Черкаського краю»: філологічний, українознавчий, науково-дослідницький.

У концептуальних положеннях «Основ національного виховання» висловлюється думка про те, що «чим глибше проникнення молоді в скарбницю матеріальної і духовної культури Батьківщини, вітчизняної історії і осмислення нею найвищих досягнень своєї нації, тим глибші патріотичні почуття, стійкіші громадянські пориви» [3, с. 134].

З цією метою була започаткована робота студентського наукового фольклорного товариства імені Хрисанфа Ящуржинського.

Провідна мета товариства полягає у збереженні фольклорної та етнографічної пам'яті історичної Уманщини на основі осмислення наукового доробку вчених минулих років (XIX–XX ст.) та передачі надбань минулого наступним поколінням.

Студенти здійснюють пошукову роботу згідно з тематикою наукових досліджень лабораторії «Етнологія Черкаського краю», розробленою співробітниками лабораторії, викладачами кафедри української літератури й українознавства. Студенти під їх керівництвом досліджують історію сіл, прозовий та поетичний фольклор, народні промисли, види декоративно-прикладного мистецтва, календарну та родинну обрядовість історичної Уманщини.

Науково-дослідна діяльність товариства спланована таким чином, що студенти I курсу обирають за своїми уподобаннями теми досліджень, над якими працюють упродовж усіх років навчання в університеті під керівництвом професора Н. Сивачук, доцентів В. Гончарук, Л. Йовенко, Н. Мамчур, В. Семенчук, І. Терешко, старших викладачів І. Снігур, О. Циганок, викладачів О. Денисюк, О. Санівського, В. Яремчука.

Разом зі співробітниками лабораторії студенти представляють результати науково-дослідної роботи на виїзних засіданнях і наукових семінарах у загальноосвітніх школах на території історичної Уманщини, захисті фольклорних та етнографічних практик.

Захист фольклорної та етнографічної практик проходить у декілька етапів:

I – перевірка керівником практики поданих студентами матеріалів та рекомендація їх до захисту.

II – безпосередньо захист, на якому студенти розповідають історію дослідженого населеного пункту, звітують про зібрані фольклорні та етнографічні матеріали. Звітна конференція – відкритий захід, на який запрошуються студенти факультету української філології, викладачі,

працівники районного відділу освіти та культури, вчителі української мови та літератури міських та сільських шкіл, провідні вчені фольклористи, етнографи, краєзнавці, історики, археологи України. Упродовж 1998–2014 р. р. гостями конференції були (Г. Горинь, Є. Сявако, С. Павлюк, М. Дмитренко, В. Скуратівський, народний академік Чувашії, член Міжнародного співтовариства письменницьких спілок Едісон Патмар, відомі краєзнавці О. Діденко, В. Мицик, учителі м. Яворова Н. Жовнір-Івась, С. Жовнір-Коструба, член спілки письменників України, поет, письменник, мандрівник, краєзнавець, художник, мистецтвознавець Н. Кочережко, археолог Ю. Шілов, директор Музею Трипілля в с. Легедзині В. Чабанюк, майстриня народної іграшки, учитель Легедзинської загальноосвітньої школи I-III ступенів Тальнівського району О. Собкович, майстрині-писанкарі Світлана Бас та Галина Поліщук (сmt. Маньківка), берегиня народної творчості, жителька села Бачкурине Монастирищенського району Марія Шандра).

Викладачі та науковці відзначають найкращі виступи та рекомендують до друку у студентському збірнику наукових праць «Ятрань». Упродовж 2005–2014 р. р. було видруковано 10 випусків.

За найзмістовніший виступ студент отримує винагороду та нагороджується перехідним почесним горнятком з портретом Г. Танцюри з написом «Кращому фольклористу».

III етап – концерт, на якому студенти виконують фольклорні твори, записані під час практики, демонструють уривки календарної та родинної обрядовості. За найкращий виступ студент нагороджується перехідним призом – «Горнятком Енея», а також грошовою премією, інші – отримують дипломи та цінні подарунки.

В аудиторії, де проходить звіт-конференція та у фойє студенти кожної групи готують виставку, експонати – знайдені під час практики речі побуту, рушники, сорочки, керамічні та дерев'яні вироби, сільськогосподарський реманент, народні дитячі іграшки тощо.

Обов'язково до звітної конференції студенти готують статті у районній та міській пресі, на радіо та телебаченні про хід та результати практик.

Студенти – члени наукового фольклорного товариства імені Хрисанфа Ящуржинського беруть активну участь в організації та проведенні масових заходів українознавчого спрямування, з метою пропагування та популяризації українських народних традицій, обрядів, фольклору тощо.

Логічним продовженням такої роботи є підготовка та написання студентами, які навчаються на спеціальності «Українська мова і література» зі спеціалізацією «Українознавство» (освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» та «спеціаліст») та спеціальності «Українознавство***» (освітньо-кваліфікаційний рівень «магістр») кваліфікаційних робіт.

Представлені роботи засвідчують уміння студентів та магістрантів аналізувати наукову фахову, монографічну, періодичну літературу, працювати з архівними матеріалами, результатами польових досліджень, узагальнювати теоретичні та емпіричні дані, використовувати значний арсенал методів наукового дослідження та на основі отриманих результатів робити аргументовані висновки. У дослідженнях відображають реальний стан етнографічної науки та фольклористичних досліджень в Україні, висвітлюються перспективи розвитку національної духовної культури.

Підготовці студентів до українознавчої діяльності сприяла їхня робота в гуртку «Українська народна іграшка Східного Поділля». На заняттях якого студенти оволодівають знаннями про ляльковий вертеп та вчать виготовляти вертепні ляльки власноруч. Вистави таких лялькових вертепів були довгоочікуваною і найбажанішою частиною родинного святкування Різдва Христового.

Виготовлення студентом іграшки власноруч сприяє розвитку трудових умінь і навичок, художньо-естетичних смаків, формуванню всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

У 2010 р. співробітниками науково-дослідної лабораторії «Етнологія Черкаського краю» було започатковано проведення регіонального конкурсу

наукових робіт з українознавства. У ньому беруть участь учні загальноосвітніх навчальних закладів м. Умані, Уманського та прилеглих районів.

На базі науково-дослідної лабораторії «Етнологія Черкаського краю» з ініціативи завкафедрою української літератури та українознавства проф. Н. Сивачук у 1999 році створено народний аматорський колектив «Софія», у його складі – студенти мистецько-педагогічного (спеціалізація – українознавство) та філологічного факультетів. Колектив очолює доцент кафедри української літератури та українознавства заслужений працівник культури України Семенчук Василь Васильович.

Колектив веде активну концертну діяльність, є лауреатом обласних та Всеукраїнських фестивалів, пропагує українську народну пісенну культуру. Виступи колективу користуються заслуженим успіхом і популярністю.

Основу репертуару становлять українські народні пісні в близькоавтентичному виконанні (фольклорно-репродуктивний спів) та в обробках, переважну їх більшість записано на Уманщині під час фольклорно-етнографічних експедицій та твори українських композиторів. Для колективу характерні чистота і злагодженість звучання, висока виконавська культура і художній смак.

2008 р. під керівництвом кандидата педагогічних наук, доцента І. Терешко почала роботу театр-студія «Вервечка». Мета діяльності колективу – вивчення і відтворення на сцені і в житті автентичних українських танців, народних обрядів родинного та календарного циклів, які записують викладачі та студенти факультету української філології під час фольклорних та етнографічних практик в селах історичної Уманщини.

У репертуарі театру-студії близько 20 танців: дитячі хороводні ігри Уманщини – «Мак», «Подоланочка», «Воротар», «Кривий танець», «А ми просо сіяли», «Жучок», «Шум»; хороводи – «Вербовая дощечка», «А вже весна»; побутові танці – «Коробочка», «Карапет», «Краков'як», «Уманська полька», «Ойра», «Кужіль», «Уманський вальс», «Метелиця»; сюжетні танці – «Надя», «Жіночі вибрики», хореографічна картинка «Якось в Умані».

А також українські народні обрядові пісні, фрагменти обрядів «Весілля», «Стрітіння», «Колодія», свят «Івана Купала», «Калити», «Коляди», розваги української молоді «Вечорниці» та «Вулиця», жінок – «Годенки», відтворення традиційного уманського ярмарку та інші.

Колектив є неодноразовим учасником університетських, міських, районних, обласних, Всеукраїнських свят, фестивалів, концертів. У 2011 р. (12 травня) виступав в Національному центрі народної культури «Музей Івана Гончара».

Діяльність науково-методичної лабораторії «Театр Слова» виконання пошуково-дослідницьких, творчих завдань, у процесі вирішення проблем студенти вчать планувати, здійснювати, моделювати, коректувати, та прогнозувати власну діяльність, застосовувати набуті уміння в різних життєвих та навчальних ситуаціях.

Студенти-члени наукової лабораторії беруть участь у студентських конференціях, прес-конференціях, Інтернет-конференціях, конкурсах, громадсько-політичних заходах, у підготовці та реалізації сценаріїв, проведенні концертів, літературних вечорів, українознавчих, мовознавчих та літературних свят.

На базі лабораторії започаткована діяльність творчих студій «Театр одного актора», роботою керує канд. пед. наук, професор, зав. кафедри української літератури та українознавства Н. Сивачук, майстер-клас «Театр Слова», керівник – старший викладач кафедри української літератури та українознавства І. Снігур, «Фольклорний театр», керівники – старший викладач кафедри української літератури та українознавства О. Циганок і викладач О. Санівський.

У 2011 р. створено гурток «Фольклорний театр». Поштовхом до його створення стало усне опитування студентів. Під час вивчення курсу «Фольклор» виявилось, що більшість студентів не вповні розуміють сам термін «Фольклорний театр». Тому в процесі навчання вони отримують чітке визначення та знайомляться з його основними видами: українська народна

драма «Коза», «Маланка», «Вертеп» (живий і ляльковий). На заняттях з «Практичної фольклористики» студенти знайомляться з методикою організації позакласної роботи з фольклору, її завданнями, змістом і принципами, вивчають форми і методи організації.

На лекціях та під час практичних занять студенти знайомляться з існуючими варіантами народної драми «Коза» та «Маланка» та її варіантами, записаними на Уманщині. Вчать розписувати партитуру масового дійства, проектуванню костюмів та масок. Вивчають пісенний супровід обряду.

Окрема увага приділяється вертепній драмі: історії походження, будові лялькового вертепу, розподілу ролей, виготовленню ляльок, а також костюмів, масок та атрибутів (різдвяна зірка, шопка, корона тощо). Наприкінці навчання студенти організують громаду вертепників, з метою привітання студентської громади університету зі святами.

Така діяльність сприяла розвитку трудових умінь і навичок, художньо-естетичних смаків студентів, формуванню всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Отже, з метою забезпечення якісної підготовки студентів-філологів до українознавчої роботи в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини поєднуються ґрунтовна теоретична та практична робота. Серед форм позааудиторної роботи використовуються:

- масова (народознавчі свята, вечори, конференції, виставки, зустрічі);
- гурткова (гурток «Фольклорний театр», участь у фольклорних ансамблях, в науковому студентському товаристві імені Хрисанфа Ящуржинського, в роботі лабораторії «Етнологія Черкаського краю», «Український рушник», театру-студії «Вєрвєчка», «Театру слова», екскурсії);
- індивідуальна (робота в проблемних групах, здійснення індивідуальних досліджень сіл Уманщини, в науковому студентському товаристві імені Хрисанфа Ящуржинського та в лабораторії «Етнологія Черкаського краю»).

Участь в окреслених та інших формах позааудиторної діяльності допомагає студентам поглибити отримані під час навчального процесу знання

та здобути необхідні для подальшої професійної діяльності вміння та навички практичної роботи в школі. Студенти-філологи докладніше знайомляться з культурою українців, оволодівають навичками організації та проведення українознавчих свят та масових заходів в освітніх закладах, набувають вмінь впливати засобами українознавчого матеріалу на учнів, формуючи в них розумовий, духовний та фізичний ідеал сучасної людини.

Діяльність перерахованих гуртків та майстер-класів спрямована на вироблення у студентів знань, умінь і навичок у красномовстві, комунікативній лінгвістиці, розвиток інтелектуальних та творчих здібностей, формування власного ораторського стилю.

Науково-методичний центр «Дослідження вишивки Східного Поділля» створено у 2011 році при кафедрі української літератури та українознавства факультету української філології Інституту філології та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини з ініціативи завідувача кафедри української літератури та українознавства, кандидата педагогічних наук, професора Сивачук Наталії Петрівни.

Співробітники центру разом зі студентами факультету української філології займаються пошуково-експедиційною роботою у селах історичної Уманщини.

Зміст пошукової роботи охоплює усі розділи фольклору та етнографії. Також збирається і фіксується інформація про історію певного села, його відомих людей, етнофорів-носіїв образотворчої фольклорної пам'яті.

Студенти вивчають традиції та звичаї народного вишивкарства Східного Поділля; під час практик, та опрацьовуючи праці й матеріали часописів середини XIX – початку XX століть, досліджують народну вишивку Умані та сіл, що знаходяться на території історичної Уманщини, відтворюють та дешифрують малюнки старовинних рушників та сорочок тощо.

У 1996 р. з ініціативи Н. Сивачук було створено літературне об'єднання імені М. П. Бажана було засноване 1996 року, керує його роботою член

Національної спілки письменників, доцент кафедри української літератури та українознавства М. Павленко.

На щотижневі зібрання запрошуюються українські поети та письменники (І. Драч, С. Зінчук, В. Медвідь, П. Перебийніс, А. Погрібний, П. Сорока, М. Семенюк, М. Кодак, О. Орач, М. Слабошпицький, В. Марко, С. Гальченко, В. Хитрук), поети Уманщини (О. Діденко, В. Дігтяр, Є. Сухина, О. Тодчук, В. Тодчук-Товкач, О. Павленко, Л. Шабаліною), представниками видавництв «Смолоскип», «Грані-Т», «Каменярь», «Юніверс» тощо. Проводяться свята, містерії, дійства, фестивалі, як-от: «Бажанівська осінь», «В душі я ставлю світлий парус» (літературно-музична композиція за творчістю Павла Тичини) тощо. А також презентації, в тому числі й поетичних збірок самих учасників.

Традиційними стали різноманітні літературні конкурси, що мають на меті виявити нові таланти (конкурси для першокурсників) і дати відчуття творчого змагання. Ці конкурси присвячені Миколі Бажанові, Павлові Тичині і, звичайно ж, Тарасові Шевченкові.

До важливих подій належать три випуски літературного альманаху студентської та викладацької творчості «Садова, 28». Автори – студенти (в тім числі й – майбутні), випускники й викладачі.

Крім альманаху твори учасників літоб'єднання публікуються в університетській («Педагогічні вісті», «Філолог», «Боговиця»), регіональній («Уманська зоря», «Хроніка») і в загальноукраїнській пресі (газета «Кримська світлиця», альманахи «Плуг», «Дивослово» й «Холодний Яр», антологія «Привітання життя», журнали «Дивослово», «Дзвін» тощо. Літературні твори студентів постійно друкуються у газетах «Уманська зоря», «Педагогічні вісті», «Боговиця», «Філолог», в альманасі «Плуг» (м. Звенигородка).

Учасниками об'єднання започатковано новий вид діяльності – літературні мандрівки в різні цікаві куточки України. Так, студенти відвідали батьківщину Василя Стуса – село Рахнівку на Вінниччині, вченого Хрисанфа Ящуржинського – село Молодецьке на Маньківщині, місця проживання і поховання письменника Олександра Де – села Свинарку й Корж-Кут на

Уманщині, могилу дослідника-письменника Василя Доманицького – в селі Колодисте на Тальнівщині.

Викладачі кафедри української літератури та українознавства працюють над формуванням літературної сфери та освіти студентів через активізацію роботи літературно-методичного кабінету, який розпочав свою роботу у 2012 році та створення науково-дослідного центру художньо-педагогічної творчості імені Степана Павленка, діяльність якого започаткована у 2013 році.

Така багатоаспектна діяльність наукових лабораторій дає можливість не тільки підготувати студентів до українознавчої роботи в школі, а й відчутти потребу в оволодінні та проектуванні цього досвіду на власну педагогічну діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл [та ін.]; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя; НАПН України. – К.: Інформ. Системи, 2010. – 342 с. – Бібліогр.: с. 315–335.

2. Коваль В.Ю. Система позааудиторної діяльності студентів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / В. Ю. Коваль. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npdntu_pps/2009_6/koval.pdf.

3. Основи національного виховання : концептуальні положення / за заг. ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук. – К.: Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. – Ч. 1. – 152 с.

4. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 514 с.